

ALİ CEVAD'IN HAYATI VE TÜRKİYE COĞRAFYASINA KATKILARI LIFE OF ALİ CEVAD AND HIS CONTRIBUTIONS TO THE TURKISH GEOGRAPHY

Mehmet Akif CEYLAN*

Öz

Üsküdar'da doğan Ali Cevad, Yanya defterdarı Mehmet Emin Nüzhet Efendi'nin oğlu ve Üsküdarlı meşhur şair Mustafa Safi'nin de ağabeyidir. Ali Cevad'ın köklü ve kültürlü bir aileden geldiği ve iyi bir eğitim aldığı söylemek mümkündür. Nitekim bugün de önemini koruyan başta coğrafya, tarih ve dini konularda vermiş olduğu pek çok eser bunun bir göstergesidir. İstanbul'da Harbiye'den mezun olan Ali Cevad, çeşitli askeri liselerde coğrafya muallimliği yapmış, piyade yüzbaşı, piyade kolağası, Hamidiye Taburu binbaşı ve Bursa Redif Alayı kaymakamı (yarbay) gibi askeri görevlerde bulunmuştur. Son görevindeki başarılarından dolayı terfi ve taltif edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanını takiben emsalleriyle birlikte sürgüne gönderilen Ali Cevad, affından sonra İstanbul'a dönmüş ve emekli edilmiştir. Dönüşünden kısa bir süre sonra da ikamet ettiği Üsküdar'da 30 Kasım 1913 tarihinde vefat etmiş ve Karacaahmed Mezarlığı'na gömülmüştür.

Makalede, Üsküdarlı asker, öğretmen ve yazar olan, bilim tarihimizde önemli eserler bırakmasına rağmen hakkında bugüne kadar birkaç paragrafı geçmeyen kısa bilgiden başka bir kayda rastlanılmayan Ali Cevad'ın hayatı ve eserleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Ali Cevad'ın özellikle coğrafya eserleri ve ülkemiz coğrafyasına katkıları nispeten ayrıntılı bir şekilde ele alınmış; farklı açılardan değerlendirilmiştir. Böylelikle günümüzde bazı eserleri tekrar basılan ve akademik yayınlarda halen çok sayıda atf yapılan ve Osmanlı son dönem ansiklopedistlerinden olan bu bilim adamının ve eserlerinin tanıtılmasına katkı yapılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ali Cevad, Coğrafya, Ansiklopedist, Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, Fezleke-i Fenni Coğrafya.

Abstract

Born in Scutari (Uskudar) town of Istanbul, Ali Cevad is the son of Yanya Treasurer Mehmet Emin Nuzhet Efendi, and elder brother of the Scutarian (Uskudarli) reputed poet Mustafa Safi. It is possible to say that Ali Cevad is from a well-established and highbrow family, and received decent education. Hence, many of his works that are considered important even today particularly on geographical, historical and religious subjects are an indication of this fact. Graduated from the Military College in Istanbul, Ali Cevad served as a geography teacher at numerous military high schools, and held military positions such as infantry captain, infantry major, Hamidiye Battalion Lieutenant Colonel, and Bursa Redif Regiment Colonel. He was promoted and rewarded due to his achievements in his last mission. Having been exiled along with his peers following proclamation of the Second Constitutional Monarchy, Ali Cevad returned to Istanbul after his remission and retired from service. Short time after his return, he passed away on 30th November 1913 in Scutari (Uskudar), and was buried in the Karacaahmed Cemetery.

This paper deals with the life and works of Ali Cevad, who was a military officer, teacher, and author from Uskudar town of Istanbul, and about whom no records other than a short piece of information not exceeding a few paragraphs have been found, even though he had left considerably important works in the Turkish history of science. Particularly the geographical works of Ali Cevad and his contributions to the Turkish geography are discussed relatively in details, and assessed from different points of view. Thus, it has been endeavoured to contribute to making this scientist, some works of whom have been re-printed today and referenced for many times in academic publications and who was one of the encyclopaedists in the last period of the Ottoman Empire, and his works widely known.

Keywords: Ali Cevad, Geography, Encyclopedist, Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, Fezleke-i Fenni Coğrafya.

GİRİŞ

Ülkemizde bilim tarihine ve bilime katkıda bulunan bilim insanları konusundaki çalışmaların son yıllarda dünyadaki gelişmelere paralel şekilde artmaya başladığı ve hatta konuyla ilgili çeşitli akademik birimlerin kurulduğu dikkati çeker. Bilimler arası bir disiplin olan bu alan, esasen fen ve sosyal gibi bütün alanları kapsayan bilginin ve bilimin gelişmesini, diğer bir ifadeyle bunların top yekûn bir nevi bileşkesi olan medeniyeti meydana getiren ve dönüştüren unsurları ele alan bir niteliğe sahiptir.

Diğer birçok örnekleri gibi coğrafya da gelişim süreci en eski olan bilim dallarından biridir. Bilimlerin bugünkü sistemikleri henüz oluşmadığı 18. asra kadar genellikle coğrafya, jeoloji, astronomi, haritacılık, tarih ve sosyoloji gibi çeşitli bilim dalları ile iç içe gelişme halindeydi. Yaklaşık son iki asırdan beri her bilim dalının başta araştırma yöntem ve ilkeleri olmak üzere birçok bakımdan ayrılarak yeni bir gelişme dönemine girdiği ve daha alt bilim dallarının ortaya çıktığı ve çıkmaya devam ettiği ayırt edilir.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, E-posta: maceylan@marmara.edu.tr

Ülkemizde 16. asırda Âşık Mehmed (1556/7-1613)'in *Menâzırü'l - Avâlim* ve 17. asırda Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) *Cihannüma* örneği gibi birçok yazarın coğrafya alanında ansiklopedik türde eserler verdikleri görülür. 19. asırda Şemsettin Sami (1850-1904) *Kamûs-ül Â'lâm* (6 cilt), Yağlıkcızaade Ahmet Rifat (Öl.1895) *Lügati-i Tarihiye ve Coğrafıye* (7 cilt) ve bu makalenin konusunu oluşturan Ali Cevad (Öl. 1913) *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafıya Lüğati* (4 cilt) adlı eserleri, bu yaklaşımın Osmanlı'nın son dönem örnekleri olarak değerlendirilebilir. Doğanay, bu ansiklopedik devrenin, Eskiçağ, Ortaçağ, Yeniçağ ve kısmen de Yakınçağın bir bölümünü kapsayan coğrafi bilim mantığının gösterdiği gelişme aşamaları içinde en uzun gelişme evresi olduğunu söyler. Metodik yaklaşım bakımından seyahatname türünde ya da ansiklopedik türde coğrafi gözlemler ile temsil edildiğini belirtir (Doğanay, 1993, 81). Bununla birlikte özellikle daha yakın dönemki ansiklopedik eserlerde istatistik verileri, çizelgeler ile bazı şekil ve resimlerin de yer aldığı görülür.

Ülkemizde coğrafya alanında 20. yüzyılın başından beri akademik düzeyde ilk çalışma örnekleri görülmekle birlikte, esas gelişme Darülfünun Coğrafıya Darülmesai'si'nin 1915'te kurulmasıyla olmuştur. Ülkemizde coğrafyanın gelişimi safhalara ayrıldığında; Ali Cevad dört safhadan ilki olan Modern Coğrafıyadan Öncesi (1915'ten öncesi) içinde yer aldığı görülür. Çünkü ülkemizde modern anlamda coğrafıya çalışmaları Darülfünun Coğrafıya Darülmesai'si'nin kurulmasıyla başlamış ve bundan sonra üç safha (1915-1933, 1933-1941 ve 1942'den bu yana) halinde gelişme göstermiştir (Erinç, 1973, 5).

Makalenin ilk bölümünde yazarın hayatına kısaca temas edilmiş, ikinci bölümünde ise coğrafıya eserlerine ve ülkemiz coğrafıyasına katkılarına daha geniş yer ayrılmıştır. Bu çalışmayla asker, öğretmen ve yazar şeklinde çok farklı yönleri bulunan ve bugün de bazı eserleri tekrar basılan (Mükemmel Osmanlı Tarihi gibi) ve akademik yayınlarda çok sayıda atıf alan Ali Cevad'ın ve eserlerinin tanıtılması, kısmen de olsa ülkemiz coğrafıyasına katkılarının ortaya konulması amaçlanmıştır.

ALİ CEVAD'IN HAYATI

Ali Cevad, İstanbul Üsküdar'da doğmuştur. Doğum tarihi konusunda herhangi bir kesin kayda ulaşılamamıştır. Yanya Defterdarı Mehmet Emin Nüzhet Bey (1821-1867)'in oğlu olan Ali Cevad, Üsküdarlı meşhur şair Mustafa Safi (1862-1901)'nin de ağabeyidir. Ali Cevad'ın babası Mehmed Emin Nüzhet Bey de şair olup Tosyalı Reşid Efendîzâde olarak bilinir. Bu ifadeden Nüzhet Bey'in aslen Kastamonu Tosya'dan olduğu anlaşılır. Reşid Efendi, ulemadan Mehmet Efendi'nin oğludur. Kazalarda naiblikte bulunduktan sonra İstanbul'a gelir. Oğlu ile hac ettikten sonra 1842 (H.1258)'de vefat etmiştir. Şairdir fakat elde eseri yoktur (İnal, t.y., 1583).

Mehmed Emin Nüzhet Bey, 1821 (H.1237)'de İstanbul'da doğmuş, Sadr-ı Esbak Sarım Mehmed Ali ve Mustafa Nailî Paşalara divan kâtipi olmuş, defdarlıklarda, rüsumat nazırlığında ve divanı muhasebat azalığı ile baş kitabesinde bulunmuş bir devlet adamıdır (İnal, t.y.: 1583). Nüzhet Bey'in bir süre Yanya (Yunanistan'da) Defterdarı (Erkal, 2008, 100'de Yanya Kadısı olduğunu söyler) görevinde bulunduğu ve Mustafa Safi'nin 1862'de burada doğduğu belirtilir. Yanya'dan tekrar İstanbul'a dönen aile Üsküdar'da İhsaniye mahallesine yerleşir. Mustafa Safi beş yaşındayken babası ölünce (H.1284, M.1867) ağabeyi Ali Cevad Bey tarafından yetiştirilir (Bilgin, 2012, 381).

Ali Cevad İstanbul'da Mekteb-i Harbiye'de okumuştur. Ali Cevad'ın bu okulda öğrenci olduğu dönemde topografıya, harita tersimi, ilm-i hey'et (astronomi), coğrafıyayı askeri, ilm-i nebâtât, satıh, rakım gibi coğrafıyayı doğrudan ve dolaylı ilgilendiren çeşitli dersler okutulmuştur (Eser, 2012, 110-112). Keza köklü ve kültürlü bir aileden gelmenin verdiği imkân ve ilmi mirasla sadece coğrafıya alanında değil, tarih ve dini alanda da pek çok kaynak eseri okuyup değerlendirdiği eserlerinden anlaşılır (Ak, 2008, 201). Nitekim bugün de önemini koruyan başta coğrafıya, tarih ve dini konularda vermiş olduğu pek çok eser de bunun bir göstergesi durumundadır. Yine Ali Cevad'ın Mekteb-i Harbiye'de o dönem büyük önem verilen Fransızca'yı iyi öğrendiği, bu dildeki coğrafıya eserlerini tercüme yaparak yayımlayabilecek kadar dile hâkim olduğu görülür. Bu bağlamda Resimli Fezleke-i Coğrafıya-yı Umumî (H.1307) ve Bidayet-i Coğrafıya (H. 1308) müellifin tercüme ederek yayımlanmış olduğu eserlerden bazıları olarak dikkati çekmektedir.

Ali Cevad, İstanbul'da Mekteb-i Harbiye'den R.1296, M.1880 yılında piyade subayı sınıfından mezun olmuştur (Anonim, 1966: 84). Gök, Mekteb-i Harbiye'den M.1880 yılında mezun olan subaylardan askerlik mesleğinin haricinde başka alanlarda faaliyet gösteren subaylar arasında Yarbey Ali Cevad'ı yazarlar arasında kaydetmiştir. Aynı yıl mezun olanlardan Ahmet Muhtar Paşa Sadrazam, bestekâr ve yazar, Prof. Dr. Necip Asım Yazıksız yazar ve akademisyenler arasında belirtmiştir (2005, 194).

Ali Cevad Mekteb-i Harbiye'yi bitirdikten sonra askeri ve mülki okullarda coğrafıya muallimliği yapmıştır. Nitekim neşretmiş olduğu kitaplarında belirttiği üzere *Toptaşı Askeri Rüştiyesi* ve *Üsküdar Mektebi İdadiye-i Mülkiye*'sinde coğrafıya muallimi görevlerinde bulunmuştur (Fotoğraf 1). Eserlerinde kendini

özellikle “coğrafya muallimi” olarak ifade etmesi, mesleki anlamda dikkati çekmekte, müellifin eğitimci ve coğrafyacı yönü öne çıkmaktadır.

Fotoğraf 1: Kolağası Ali Cevad'ın uzun yıllar coğrafya muallimliği yaptığı Toptaşı Mektebi Rüşdiye-i Askeriyye. Halen Sokullu Mehmet Paşa İlkokulu'dur.

Bidayet-i Coğrafya (Tedrisat-ı İbtidaiye Kütüphanesi 21, Kasbar matbaası, İstanbul) adlı eserin 1308 (1890) tarihinde yayınlanmış olduğu nüshasında *Toptaşı Askeri Rüştiyesi ve Üsküdar Mektebi İdadîye-i Mülkiye'sinde Coğrafya Muallimi Kolağası Ali Cevad* şeklinde kaydedildiği görülür. Üsküdar (Paşakapısı) Mülki İdadî Mektebi (1893-1923)'nin 1898 yılına ait personel çizelgesinde coğrafya muallimi Ali Cevad Bey'in adı geçmektedir (Yıldız, 2015: 441). Fakat bu yıldan sonrasına ait çizelgelerde adı mevcut değildir. Dolayısıyla bu durumu da okuldan ayrıldığı şeklinde yorumlamak mümkündür. Çünkü okulda diğer yıllarda coğrafya muallimi olarak Servet Efendi ve Saffet (Geylangil, 1877-1944) Bey'in adları yer alır. Zikredilen tarihler itibariyle adı geçen okullarda Ali Cevad Bey'in 10 yıldan fazla coğrafya muallimliği yaptığı anlaşılır.

Diğer yandan Memalik-i Osmaniye'nin Musavver Tarihi ve Coğrafya Lügati'nin birinci cildinin (H. 1311, M. 1893) ön sözünde geçen *On dört sene imtirâr eden askerî ve mülkî mekteplerindeki coğrafya ve tarih muallimliğim esnâsında* ifadesi ile kendisinin 1893 yılı itibariyle 14 yıllık öğretmen olduğunu söyler. Buna göre Ali Cevad'ın 1880'de Mekteb-i Harbiye'den mezun olduktan hemen sonra öğretmenliğe başladığı ve 1898-1899 yılına kadarda bu görevde kaldığı öğrenilir. Kısaca Ali Cevad İstanbul'daki askerî ve mülkî okullarda uzun yıllar öğretmenlik yapmış ve o dönemde eğitim sisteminin içinde yer almıştır.

Askeri görevler bağlamında ise Ali Cevad, piyade yüzbaşısı, piyade kolağası, Hamidiye Taburu binbaşısı, Bursa Merkez Taburu kumandanı kaymakamı, Bursa Redif Alayı kaymakamı gibi İstanbul ve Bursa'da çeşitli görevlerde bulunmuştur. Nitekim H. 1306 (M.1888/9) tarihinde İstanbul'da Kasbar matbaasında baskısı yapılan *Tedrisat-ı Rüşdiye* (ortaokul)'de okutulan Resimli Mücmel Coğrafya (tabı evvel) adlı ders kitabında müellif *Piyade Yüzbaşısı* rütbesiyle yazmıştır.

Aynı şekilde eserlerinin birçoğunda Kolağası - Ali Cevad - rütbesinin kaydedildiği ve birkaçı dışında eserlerini *piyade kolağası* (kıdemli yüzbaşı) rütbesinde iken kaleme aldığı görülür. Örneğin İstanbul'da H. 1306 (M. 1889) yılında basılan Resimli Mücmel Coğrafya adlı kitabı bu rütbede iken yazılmıştır. Keza Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati eserinin ilk ciltleri de bu rütbedeyken kaleme alınmış ve yayınlanmıştır.

Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati adlı eserinin H.1317 (M. 1899/1900) yılında İstanbul'da Kasbar matbaasında baskısı yapılan 4. cildinde (kısmı sâni lügati tarihi) müellifin *Hamidiye Taburu Binbaşısı Ali Cevad* rütbesiyle kaydedildiği görülür. Bu dönemde yazar kolağasından binbaşı rütbesine terfi ettirilir. Yazar daha sonra da İstanbul dışına tayin edilir.

Ali Cevad, Bursa'da çeşitli askeri birliklerde görevlendirilir. Burada daha çok askeri görevleri öne çıkmaktadır. İlk önce Bursa Redif Taburu'nda Binbaşı rütbesi ile görev verilir. Bu manada BOA'da bulunan 13 Temmuz 1902 tarihli bir belgede (BOA: İ.TAL. 280/57), Bursa Redif Binbaşısı Ali Cevad'ın terfii ve taltif konusu ele alınır ve gümüş imtiyaz madalyası ihsan buyrulur. Aynı yılda Ali Cevad tekrar terfi ettirilir ve Bursa Merkez Taburu Kumandanı Kaymakam (yarbay)'lığına getirilir. Bu görevi sırasında 15 Eylül 1902 tarihinde üçüncü rütbesinden Mecidi Nişanı ile taltif edilir (BOA: İ.TAL.284 /87):

BOA: İ.TAL. 280/57

Yıldız Sarayı Hümayunu

Baş kitabet dairesi 3536

Maruz-ı Çaker-i Kemniyelerindir ki,

Bursa Redif taburu binbaşısı **Ali Cevad Beğ'in** bir derece terfi-i rütbesi ve mumaileyhe **gümüş imtiyaz madalyası** ihsan buyrulmuş olduğundan muamel-i lazimenin ifası şeref sudur buyrulan irade-i seniyye cenab-ı padişahi iktiza-i celilinden olmağla ol babda emr-ü ferman hazret-i veliyyül emrindir. Fî (Hicri 3 Rebiülahir 1320)/ (Rumî 26 Haziran 1318)/ (Miladi 10 Temmuz 1902)

Ser Katibi Şehriyari

İmza

BOA: İ.TAL. 284 /87

Yıldız Saray-ı Hümayûnu

Baş Kitâbeti Dâiresi

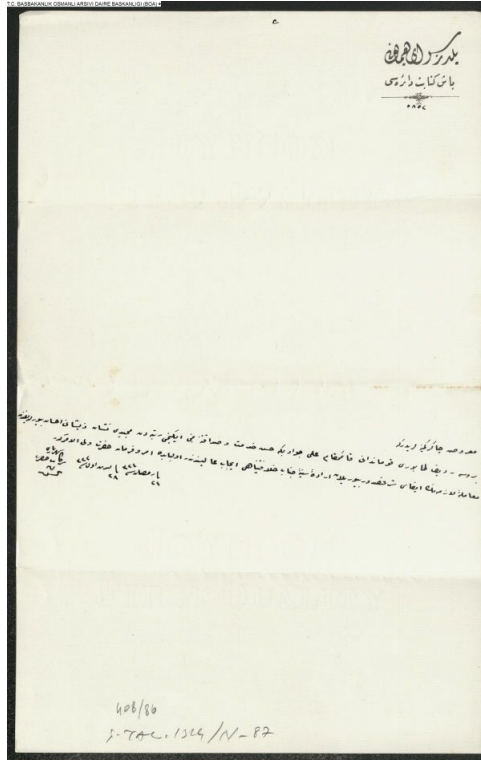
4506

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki:

Bursa Merkez Taburu kumandanlığı kaim-makamı **Ali Cevad Beğ'e** üçüncü rütbeden **Nişân-ı Zîşân-ı Mecîdî** ihsân buyurulduğundan, mu'âmele-i lâzimenin ifâsı şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî icâb-ı celilinden olmağla, ol bâbda emr ü fermân Hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 11 Cemâziyelâhir sene 1320 (Miladi 15 Eylül 1902)

Daha sonra da Bursa Redif Taburu Kumandanı Kaymakamlığına atanır. Yine bu görevi sırasında 11 Kasım 1906'da tekrar taltif edilir ve ikinci rütbeden Mecîdî Nişân-ı Zîşânı ihsân buyrulur (BOA: İ.TAL. 408 / 86: Belge 1):

Belge 1: Bursa Redif Taburu kumandanı kaim-makam Ali Cevad'ın ikinci rütbeden Mecîdî Nişân-ı ile taltif edilmesi (BOA: İ.TAL. 408 / 86).

BOA: İ.TAL. 408 / 86

Yıldız Saray-ı Hümâyûnu

Baş Kitâbeti Dâiresi

4852

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki:

Bursa Redif Taburu kumandanı kaim-makam Ali Cevad hüsn-i hidmet ve sadâkatine mebni ikinci rütbeden Mecîdî Nişân-ı Zîşânı ihsân buyurulduğundan, mu'âmele-i lâzimenin îfâsı şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî îcâb-ı âlîsindendir. Ol bâbda emr ü fermân Hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 24 Ramazan sene 1324 (11 Kasım 1906)

Yukarıdaki belge ve açıklamalardan öğrenileceği gibi tarihleri kesin olmasa da 1900'lerin başında Ali Cevad'ın Bursa'da farklı görevler vesilesiyle nispeten uzun bir süre kaldığı ve aldığı görevlerde başarılı olduğu ve taltif edildiği anlaşılır.

İkinci Meşrutiyet'in ilanını takiben emsalleriyle birlikte sürgüne gönderilen Ali Cevad, affından sonra İstanbul'a dönmüş ve 1908 yılından sonra emekliye ayrılmış veya emekli edilmiştir. Bir kaynaktaki herhangi bir yer adı belirtilmeden Ali Cevad'ın bazı arkadaşlarıyla Anadolu'ya sürüldüğü kaydedilir (İhsanoğlu ve diğerleri, 2000, 460). Sürgünden dönüşünde ikamet ettiği Üsküdar'da vefat etmiş ve Karacaahmed Mezarlığı'na gömülmüştür. Vefatı konusunda farklı tarihler vardır. Bursalı Mehmed Tahir Bey, R. 1332 - M. 1916 yılını (1975: 30), Ağırman, H. 1332 - M.1914 yılını (2005, 492) ve Babinger, herhangi bir kaynak göstermeksizin vefatıyla ilgili 30 Kasım 1913 tarihini zikretmektedir (1992, 432-433). Türk Ansiklopedisi'nde de 1913 yılı belirtilmiştir (Anonim, 1966, 84).

BASILMIŞ ESERLERİ VE COĞRAFYAYA KATKILARI

Ali Cevad, başta coğrafya, tarih, din ve biyografi alanında 15 kadar eser vermiştir. Basılan başlıca eserlerin alanlara dağılımı şöyledir:

Ansiklopedik Türde: Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati (4 cilt) ansiklopedik türde hazırlanmış ve ilk üç cildinin maddeleri coğrafya bilgilerini ihtiva etmektedir. Eserin son cildi ise kısa biyografi türünde hazırlanmıştır.

Coğrafya Ders Kitapları: Bidayet-i Coğrafya, Mücmel Coğrafya - Resimli Mücmel Coğrafya, Fezleke-i Fenn-i Coğrafya, Fezleke-i Coğrafya-yı Umumî, Muhtasar Coğrafya-i Osmânî, Hülâsa-i Coğrafya-i Osmânî olmak üzere 6 eserdir.

Tarih Alanı: Mükemmel Osmanlı Tarihi, Muhtasar Târih-i İslâm, Musavver Târih-i İslâm ve Mehd-i Medeniyet-i Arabistan, Tarihin Kanlı Sahifeleri: Şehzâde-i Şehid Mustafa Tarihi bir Vak'a-i Mühimme'dir.

Din Alanı: Ravzatü'l-Enbiyâ'dır.

Diğer taraftan bazı yerlerde *Felemenk Kıt'ası ve Devleti Hakkında Bazı Maruzat ve İstitle'at* adlı bir eserin bu makalede konu edilen Ali Cevad'a ait olduğu yazılmıştır. Nitekim böyle bir eser İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, yer numarası 91, NEKTY05092 barkod numaralı, IUNEK yazma eserler birimine kayıtlıdır. Gerçekten kütüphane kataloğunda eserin müellifi *Ali Cevad Bey, Üsküdarlı, ö.1332H [1914 M]* olarak belirtilmiştir ([Http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/](http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/)). Keza aynı barkod numaralı kayıta *Felemenk Seyahatnamesi* ve yazarı Ali Cevad Bey de yer alır. Eserin fiziki tanımlama ve genel notları aynıdır. *Felemenk Seyahatnamesi* tam metin incelendiğinde, *Felemenk Kıt'ası ve Devleti Hakkında Bazı Maruzat ve İstitle'at*'in bu eserin içinde bir alt başlık olarak yer aldığı görülür (Yılmaz, 2014, 51-62). Kısaca makalenin konusu olan Ali Cevad ile II. Abdülhamit'in Mabeyn Başkatibi ve *Felemenk Seyahatnamesi* yazarı Ali Cevad'ın aynı adı taşıdığından dolayı böyle bir karışıklığın oluştuğu anlaşılır. Aynı karışıklığın *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi* adlı eserde de mevcut olduğu dikkati çeker (İhsanoğlu vd., 2000: 460).

Osmanlı'nın son dönem asker ve muallimlerinden olan Ali Cevad'ın coğrafya eserleri aşağıda ayrı başlıklar altında ele alınmış, bazı coğrafi özellikleri üzerinde durulmuş ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati

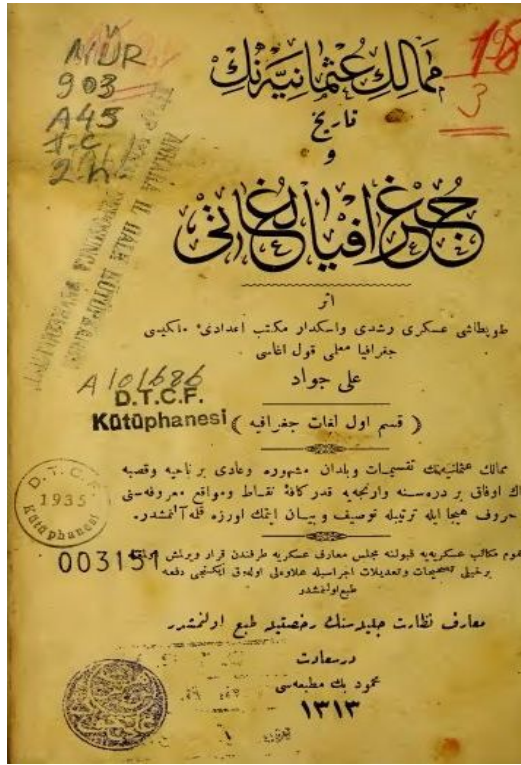
Ansiklopedik türde hazırlanan bu eser esasen dört ciltten oluşur. Eserin ilk üç cildi, *kısmı evvel lügati coğrafya* olarak düzenlenmiştir. Bu ciltlerde o devirde Osmanlı ülkesini oluşturan vilayet, sancak, kaza ve nahiye gibi idari birimleri, şehir ve bazı kasaba yerleşmelerini, önemli ada, akarsu, göl, deniz, körfez ve dağ gibi çeşitli coğrafi unsurları ele alan alfabetik sırada maddeler halinde hazırlanmıştır. Dolayısıyla ilk üç cilt fiziki ve beşerî coğrafyanın çeşitli konularını ihtiva etmektedir. Eserin birinci cildinin iç kapağında yazarın kendi ifadesiyle Memâlik-i Osmaniye'nin taksimatı, meşhur ve sıradan bir nahiye ve kasaba ve en ufak bir dereye varıncaya kadar beyan ettiğini kaydeder (Fotoğraf 2).

Memalik-i Osmaniye'nin Musavver Tarihi ve Coğrafya Lügati'nin birinci cildinin (H.1311, M.1893) İfade-i Muharriri'nde (önsözünde): *Garbiyyun-ı fevaid ve muhasenat-ı bedihi olan tarih ve coğrafya tahsilini tevsi' ve tâmin etmek maksadıyla mahsusen lûgat kitapları ve ansiklopediler yazılmaya luzûm gördüklerinden her millette müteaddid sûrette tarih ve coğrafya lûgatleri basıldığı gibi fûnûn ve maarifte akvâm-ı mütemeddineye müsabaka etmiş olan Araplar ve onların metrukât-ı kalemiyelerine vâris olan Osmanlılar dahî bu yolda neşr-i âsâra muvaffak olmuşlardır.*

Yakut Hümmâvi'nin muaccimu'l Beledânî ile takdim el Beledân vesâire bu kabîl âsâr-ı makbule ve mutebereden mâdûddur.

Coğrafya ve tarih lugatından tullâb-ı tevsi'-i müktesebât vesâid-i erbâb-ı mütâla dahî istediği mâdde ve mevki' hakkında bi's-suhûle ahz-ı malûmât edebileceğinden mekâtib için elzem ve herkes için fevâid ve muhessenâtı ehemdir, şeklinde eserin önemine temas etmektedir.

Konular işlenirken yer yer istatistik bilgileri içeren cedvel (çizelge, tablo), haritalar ve fotoğraflara yer verilmiştir. Bazı maddeler oldukça kısa (1-2 satır) iken bazıları birkaç sayfa ve bazıları da oldukça geniş şekilde açıklanmıştır.

Fotoğraf 2: Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatinin birinci cildinin iç kapağı.

Mesela İstanbul maddesi birinci ciltte 72-91 arasına tekabül eden 19 sayfa genişliğindedir. Bunun dört sayfasında İstanbul'un farklı yerlerinden alınmış dört fotoğraf verilmiş ve metin görsel malzemeye zenginlik kazanmıştır. Yazılması ve anlaşılması zor olan, genellikle başka kaynaklardan faydalanarak hazırlanmış olan ve çoğunlukla da Anadolu dışındaki Osmanlı topraklarına ait maddelerde bazı kelimeler Latin harfleriyle birlikte yazılmıştır. Ansiklopedinin farklı tarih ve matbaalarda basılan nüshaları da vardır (Fotoğraf 2).

Bu çalışmada Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati'nin 1313 (birinci cilt) ve 1314 (ikinci ve üçüncü cilt) yılı baskıları esas alınarak ihtiva ettiği madde sayısı ve sayfa aralığı tespit edilmiştir. Bunlara ait değerler tablo 1'de verilmiştir. İncelenen nüshalarda eser yaklaşık 2871 coğrafya maddesinden meydana gelmektedir. Birinci ciltte 1245, ikinci ciltte 998 ve üçüncü ciltte 628 madde mevcuttur. En fazla madde 'ا' harfindedir. Bu harfte 477 madde yazılmıştır. Bunu 324 madde ile ب, 210 ile ك ve 205 ile م harfi takip etmektedir. En az madde ise ض harfindedir. Bu harfte yalnız 1 madde yazılmıştır. Ayrıca üçüncü cildin 857. sayfasından itibaren zeyl başlığı altında eksik kalan bazı maddeleri içeren bir bölüm eklenmiştir.

Aşağıda eserin her bir cildi hakkında özlü bilgiler verilmiştir.

Birinci Cilt: 1313 yılında Mahmut Bey matbaasında basılmış olup 354 sayfadır. Bu cildin H.1311 (M.1893) yılında Kasbar matbaasında basılmış olan ilk nüshasında eserin adı *musavver* kelimesi ilaveli

Memâlik-i Osmaniye'nin Musavver Tarih ve Coğrafya Lügati şeklinde idi. Böylece eserin resimli olduğu vurgulanmıştı. Bu kelime 1313 yılında yapılan basımda kaldırılmıştır. Sayfaları iki sütuna ayrılan eser, 1 harfinde Abana (Kastamonu) ile başlar ve ح harfinde Huyut (?) nahiyesi (Erzurum vilayeti Kiğı kazası) maddesi ile son bulur.

Tablo 1: Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati'nin Madde ve Sayfa Sayıları.

Cilt No	Harf	Madde Sayısı	Sayfa Aralığı
1	ا	477	2-142
1	ب	324	143-228
1	پ	83	229-245
1	ت	95	245-273
1	ج	112	273-302
1	چ	65	302-315
1	ح	89	315-354
Cilt Toplamı		1245	
2	خ	104	356-378
2	د	100	379-404
2	ذ	9	405
2	ر	59	406-419
2	ز	54	420-428
2	س	137	429-475
2	ش	65	476-489
2	ص	55	490-506
2	ض	1	506
2	ط	75	507-534
2	ظ	7	535
2	ع	87	536-559
2	غ	42	560-565
2	ف	30	566-574
2	ق	173	575-649
Cilt Toplamı		998	
3	ك	210	652-704
3	ل-لا	35	705-717
3	م	205	718-806
3	ن	54	807-822
3	و	40	823-838
3	ه	29	839-841
3	ی	55	842-855
Cilt Toplamı		628	
Genel Toplam		2871	

Kaynak: Veriler eserin 1313 (1. Cilt) -1314 (2. ve 3. Cilt) yılı baskısı esas alınarak tespit edilmiştir.

Açıklama: İkinci ciltte sayfa sayılarında baskı ve ciltleme hataları vardır. Ansiklopedide bazı maddeler farklı harfler içinde verilmiştir. Örneğin üçüncü cilt 775'te ح harfinde Taif maddesine yer verilmiştir. Bunlar az sayıda olup, tabloda gösterilmemiştir.

İkinci Cilt: 1314 yılında Mahmut Bey matbaasında basılmıştır. Birinci cildin devamından 356. sayfadan başlar, 649'a sayfaya kadar metin ve ekli 9 sayfa (658) harita ve fotoğrafla birlikte toplam 302 sayfadan oluşur. Bu ciltte maddeler خ harfinde Habur ile başlar ve ق harfinde Osmaniye kazasında Kayı nahiyesi ile son bulur. Cildin sonunda Medine-i Münevvere, Girit Adası, Cidde Limanı, Mekke-i Mükerrerme, Trablus Garb vilayeti, Kudüs-ü Şerif sancağı, Arabistan Şeb-i Ceziresi, İstanbul Boğaziçi (arka kapak) haritaları ile Kayseri şehrinin fotoğrafı yer alır.

Üçüncü Cilt: 1314 yılında Kasbar matbaasında tab edilmiştir. İkinci cildin devamında; 652. sayfadan başlar ve 998. sayfaya kadar devam eder; 346 sayfadan oluşur. Bu cilt ك harfinde Kâhta maddesi ile başlar ح harfinde Yund (adaları, Ayvalık) maddesi ile son bulur. Bu cildin son kısmında 857 - 909 sayfaları arasına tekabül eden 52 sayfalık zeyil başlığı altında ilaveler yapılmış ve yine 909 - 998 sayfaları arasında 89 sayfalık üç cildi de kapsayan Arap ve Latin harfleriyle genel bir fihrist - indeks verilmiştir.

Dördüncü Cilt: 1317 yılında Kasbar matbaasında basılmıştır. Diğer cildin devamı olarak sayfa 1001'den başlar ve 1212'de son bulur. Böylece 211 sayfadan ibarettir, tek sütün halindedir. Cildin üzerinde *Kısmı Sâni Lügati Tarihi* şeklinde bir ifade yer alır. Maddeler ¹ harfinde Abaza Mehmed Paşa ile başlar ve şair Hadâyî (Hatâyî) ile son bulur. Eser *biyografi türünde* hazırlanmıştır. Harf sırası takip edilerek maddeler halinde Osmanlı hükümdarları, devlet adamları, âlimler, müellifler ve şairlerin kısa biyografisine değinilmiştir. Bazı maddeler birkaç sayfa ve bazıları ise bir-iki satır uzunluğundadır. Eserin son kısmında ek olarak 31 sayfada 31 padişahın resimleri verilmiştir.

Ansiklopedinin her iki kısmı da kendi sahalarında birinci dereceden öneme sahip kaynak eser vasfına haizdir. Bu lügatte olduğu gibi diğer eserlerinin de hiç birinde atf ve kaynakça mevcut değildir.

Coğrafya Ders Kitapları

Ali Cevad, tedrisat-ı ibtidaiye, rüşdiye ve idadiye olmak üzere günümüzdeki karşılığı ile ilk, orta ve lise okullarına yönelik ders kitapları hazırlamıştır. Aşağıda bu kitaplar hakkında tanıtıcı mahiyette özlü bilgiler verilmiştir.

1. Bidâyet-i Coğrafya - Resimli Bidâyet-i Coğrafya

Tedrisat-ı ibtidaiye (ilkokul) için başlama seviyesinde coğrafya ders kitabıdır. İncelenen kitap İstanbul'da Kasbar matbaasında 1308 (M. 1890) yılında basılmıştır. 44 sayfadan meydana gelen ders kitabını Ali Cevad tercüme yaparak hazırlamıştır. Yazarın ön sözü vardır.

İlkokul öğrencileri için tertip edilen bu eserde coğrafi yönler, fiziki (tabii) coğrafya ile ilgili temel kavramlar (boğaz, ada, yarımada, körfez, akarsu, çöl), kıtalardan Avrupa, Osmanlı devletinin Avrupa toprakları, Asya, Okyanusya, Afrika ve Amerika kıtaları 160 madde halinde kısaca genel özellikleriyle anlatılmıştır. Eserde çok sayıda fotoğraf ve şeklin yanı sıra 3 harita (1 dünya, 2 Avrupa) vardır. Ayrıca kitabın son kısmında 11 adet imtihan sualleri verilmiştir.

Müellifin aynı eserinin *Resimli Bidâyet-i Coğrafya* adı altında Kasbar matbaasında H.1311 yılında bir başka baskısı vardır. Ayrıca, Ak, eserin tarihsiz bir baskısının da İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde (No: 83723/2) bulunduğunu belirtir (2008, 201).

2. Mücmel Coğrafya - Resimli Mücmel Coğrafya

Tedrisat-ı rüşdiye (ortaokul) için hazırlan ders kitabıdır. Resimli Mücmel Coğrafya kitabı (tabii evvel) H.1306, M.1889 yılında Kasbar matbaasında basılmıştır (Fotoğraf 3). 118 sayfadır. 35 Resim, 8 şekil ve 12 cedvel verilmiştir. Müellifin ön sözü vardır. Bu ders kitabının ilk 17 sayfasında coğrafyanın temel kavramları (coğrafya, enlem, boylam, yönler, cinsi beşer, ada, şeb-i cezire, burun, yayla, dağ, yanardağ, deniz, boğaz, nehir, göl, şelale) şekil ve resimlerle açıklanmıştır.

Kitabın 18. sayfasında Avrupa kıtasında bulunan memleketler bir cedvel halinde gösterilmiştir. Kitabın 19-51 sayfaları arasında Avrupa kıtası; Memalik-i Osmaniye, Yunanistan, Sırbistan, Romanya, İtalya, İspanya, Portekiz, Fransa, Belçika, Felemenk, Almanya, İsviçre, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Danimarka, İsveç, Norveç, Rusya ve Karadağ ülkelerinin konumu, tabii, tarihi, siyasi durumu, nüfusu, dini yapısı, şehirleri gibi birçok fiziki ve beşeri coğrafya özellikleri özlü olarak anlatılmıştır. Bu kısmın sonunda konuların öğrenilmesini pekiştirmek amacıyla 1-12. ders başlığı altında çok sayıda sorular hazırlanmıştır.

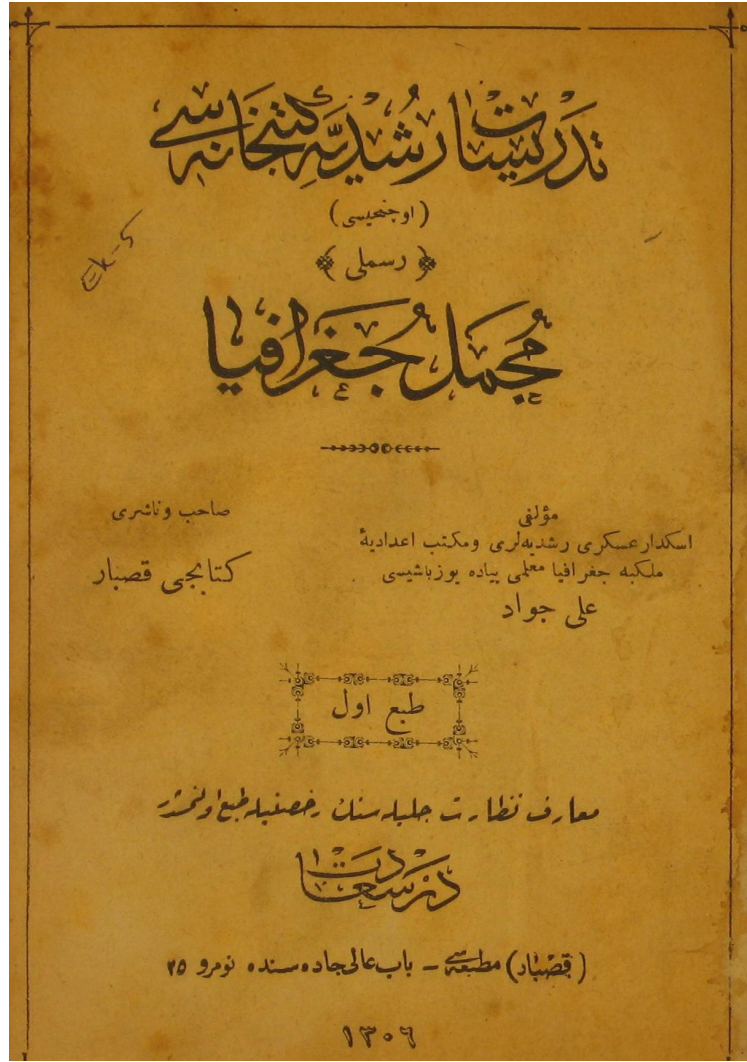
Kitabın 52-66 sayfaları arasında Afrika, 67-81 sayfaları arasında Asya, 82-91 sayfaları arasında Okyanusya ve 91-106 sayfaları arasında da Amerika (Kuzey ve Güney) kıtası benzer içerikte, ayrı ayrı ele alınmış ve çok sayıda şekil ve resim gibi görsel malzemedden yararlanılmıştır. Bunlar arasında pars, gergedan, zürafa, fil, timsah, iki hörgüçlü deve gibi hayvanlar ile baobab ağacı, İstanbul ve Şam şehirleri vb resimler dikkati çeker.

Kitabın 107. sayfasında meşhur seyyahlara, sayfa 110-117 arasında 10 cedvelde idari bölünüşe ve istatistik bilgilere yer verilmiştir. Sayfa 118'de de kitaptaki bazı küçük hatalarla ilgili açıklamalar yapılmıştır.

3. Fezleke-i Fenn-i Coğrafya

Bilumum mektebi idadi ve rüşdiye-i mülkiyenin ikinci senelerinde okutulan ders kitabı şeklinde hazırlanmıştır. Bâbiâli caddesinde 25 numaralı matbaada H. 1315, M. 1897/8 yılında tab edilmiştir. Farklı yıllara ait baskıları da vardır. İncelenen kitap 144 sayfadır. Fakat kitabın sonunda numara verilmemiş 14 sayfada harita ve resimler eklenmiştir. Adındaki fezleke (özet, hülâsa) kelimesinden anlaşılacağı üzere içerik geniş tutulmasına karşılık konular özetlenerek yazılmıştır. Kitapta ön söz yoktur.

Fotoğraf 3: Resimli Mücmel Coğrafya kitabının iç kapağı.

Kitabın ilk 25 sayfasında coğrafyanın tanımı, kısımları, tarihi gelişimi, coğrafyayı matematik (matematik coğrafya), Güneş, Güneş sistemi, gezegenler, Ay, Güneş ve Ay tutulmaları, mevsimler, pusula ile yön tayini, enlem ve boylam gibi konular ele alınmıştır (Şekil 1). 26-65. sayfalar arasında coğrafya-yı tabiiye, arzun teşkili, toprak ve su, bahri muhitler, havanın hareketleri, iklim, arazi-i mürtefi-a (ova, dağ), ada, dağların taksimi, kayaç çeşitleri, toprak çeşitleri, suların cereyanı, nehirler ve göller, nebatat ve hayvanat konuları işlenmiştir. Sayfa 38'de adalara örnek olarak mercanların oluşturduğu atol adasının ve tasvirî şeklinin verilmesi dikkati çekmektedir (Şekil 2). Sayfa 65-69 arasında insan ve ırkı beşer, hükümet ve nüfusun inanç özelliklerine değinilmiştir.

Kitabın sayfa 70-74 arası Asya kıtasının genel coğrafi özellikleri, 75-98 arasında Asya'nın coğrafyayı siyasisi, Asya Osmani, Belücistan, Afganistan, Hind yarımadası, Arabistan, Çin, Japonya gibi ülkeler anlatılmıştır. Sayfa 99-115 arasında Afrika kıtası; malumatı umumi, doğu, batı ve güney Afrika, Sudan, Sahrayı Kebir, Nil havzası, Mısır, Habeş, Berberistan, Trablusgarb, Tunus, Cezayir, Fas ve Cezayir başlıklarında çeşitli konulara yer verilmiştir. Sayfa 115-136 arasında Amerika kıtası, Güney Amerika ülkeleri, Orta Amerika ülkeleri, Kuzey Amerika ülkeleri ayrı başlıklar altında kısaca anlatılmıştır. 137-144 arasında da Okyanusya ve ülkelerine özlü olarak temas edilmiştir.

Ayrıca kitabın sonunda numarasız sayfalarda Boğaziçi, Hüdavendigâr, Aydın, Adana ve Ankara vilayetleri haritası ile Kayseri, Erzurum ve Afyonkarahisar şehirlerinin fotoğrafları verilmiştir.

Şekil 1: Fezleke-i Fenn-i Coğrafya kitabının 9. sayfasında yer alan şekil 3 Güneş sisteminde gezegenlerin mukayeseli büyüklüğünü gösterir.

Şekil 2: Fezleke-i Fenn-i Coğrafya kitabının 38. sayfasındaki mercan kökenli Atol adası.

4. Resimli Fezleke-i Coğrafya-i Umûmî

Resimli Fezleke-i Coğrafya-yı Umumî, tab'ı evvel, Kasbar matbaası, İstanbul, H.1307 (M.1890), cildi evvel, 198 sayfadır. Nispeten hacimli bir ders kitabıdır. Tedrisat-ı İdadiye Kütüphanesi dördüncüsüdür. Bu kitapta 10 resim, 15 şekil ve 12 cedvel verilmiştir. Eser sonunda sayfa 189-198 arasında fihrist vardır. Sayfa 177-188 arasında istatistik bilgilerin verildiği 6 cedvel ilave edilmiştir. Fransızcadan tercüme bir eserdir. Nitekim özellikle kıtaların anlatıldığı kısımlarda birçok yer adı ve bazı kavramlar Latin alfabesiyle birlikte yazılmıştır.

Kitap mukaddime ile başlar. Arzın uzaydaki yeri, yıldızlar, burçlar, Ay ve hareketleri, Güneş, Güneş'in şekli ve uzaklığı, dünyanın şekli, hareketi, boyutu, gece gündüz, yönler, kutuplar, ekvator, meridyenler, paraleller, fersah, mil, küreler, harita, plan ve ölçek anlatılır. Tabii coğrafya kısmında, dünyanın

oluşumu ve katmanları, yanardağların ve kayaların oluşumu, toprak çeşitleri, hava, rüzgârlar, yağmur, iklim, ısı dereceleri, ekvator, deniz ve karaların şekilleri, okyanus ve denizler, adalar, med cezir, akıntılar, yeryüzü şekilleri, ovalar, yaylalar, dağlar, yanardağlar ve zelzelelerden özlü olarak bahsedilir. Bunlardan sonra akarsular ve göllerin oluşumu, taşkınlar, ırklar, nüfus, hükümet, coğrafi etmenlerin insanlara etkisi, insanın dünyaya etkisi, hayvan ve bitki ıslahına değinilir. Kitapta anlatılan son konu beş kıta coğrafyasıdır. Beş kıtanın tabii coğrafyası ve siyasi kısımları incelenir. Tabii coğrafya kısmında kıtanın sınırları, yer şekilleri, denizleri, dağları, körfezleri, adaları, burunları, boğazları, zemin durumu, yaylaları, yanardağları, ovaları, nehirleri, gölleri, hayvanları ve mahsulâtı anlatılır. Kıtanın siyasi coğrafyasında idari kısımlar, şehirler, halklar, var ise sömürgelere temas edilir (Yeşiltepe, 2010, 129).

5. Hülâsa-i Coğrafya-i Osmânî

Çalışmada incelenen *Hulâsa-i Coğrafya-i Osmanî* isimli ders kitabı H.1308 (M.1890) yılında Dersâdet'te Kasbar matbaasında tab edilmiştir. Tedrisat-ı Rüşdiye Kütübhanesi yirmi üçüncüsüdür. Eser iki yazarlıdır. Yazarları Yüzbaşı Remzi ve Kolağası Ali Cevad'dır. 64 sayfadan oluşan eser rüşdiye okulları için ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Yazarlar tarafından özlü şekilde yazılan mukaddime vardır. Kitapta şekil, cedvel, fotoğraf gibi hiçbir görsel malzeme verilmemiştir.

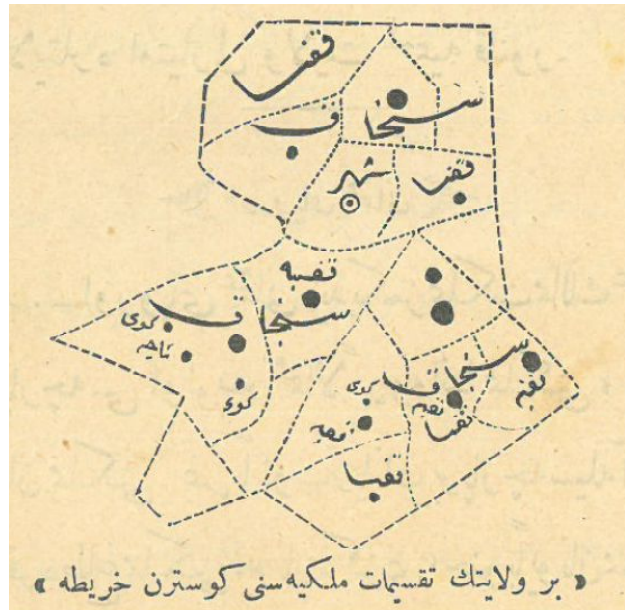
Kitabın başında Osmanlı devletinin idari üniteleri ve bunların yöneticileri hakkında kısa bilgiler vardır. Kitapta genel olarak Osmanlı Avrupa'sı başka bir deyişle Osmanlı devletinin Avrupa kıtasında yer alan 8 vilayeti (Dersâdet, Edirne, Selanik, Yanya, Manastır, İşkodra, Kosova, Girit) teşkil eden sancak, kaza ve köyler ile bunların sınırları, yüzölçümü, dağlar, göller, nehirler, nüfus, yetiştirilen ürünler, önemli limanlar, tarım ürünleriyle ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Kitabın 23-29 sayfaları arası İstanbul, 30-35 arası Edirne, 35-41 arası Selanik, 41-48 arası Yanya, 48-50 arası Manastır, 50-53 arası Kosova ve 53-56 arası da Girit vilayetinin coğrafi özellikleri anlatılır. Sayfa 56'dan itibaren Rumeli şark vilayeti mümtazesi, 59'da Bulgaristan eyaleti ve 62'de Bosna Hersek vilayeti başlıkları altında kısa coğrafi bilgiler verilir.

Bazı konuların bitiminde temrin başlığı altında (toplam 41 adet) çok sayıda sorular - alıştırmalar kısmı eklenmiş ve konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. Örneğin ne kadar nüfusu vardır? Dağların, nehirlerin, körfezlerin adları nedir? gibi soruları ihtiva etmektedir.

6. Muhtasar Coğrafya-i Osmânî

Yazarın incelenen son ders kitabıdır. Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî, kısm-ı evvel, birinci sene, İstanbul'da Kasbar matbaasında H.1310 (M.1893/4) yılında tab edilmiştir. Tedrisat-ı İbtidaiye Kütübhanesi kırkyedincisidir. Kitap 70 sayfadan oluşur. Eserin yazarları Kolağası Ali Cevad ve Yüzbaşı Remzi'dir. Kitap Osmanlı ülkesini Asya, Avrupa ve Afrika olarak üç kısma ayıran medhal ile başlar. Yine kitabın başında Osmanlı devletinde mülki yapının anlaşılması için bir vilayetin idari taksimatı (sancak, kaza, nahiy, karye; köy) bir şekil üzerinde sınırlarıyla birlikte gösterilerek açıklanmaya çalışılmıştır (Şekil 3).

Şekil 3: Bir vilayetin idari taksimatını gösteren şekil.

Kitabın 6-30 sayfaları arasında Avrupa Osmanlı vilayetleri, 30-31'de imtihan sualleri, 31-66 arası Asya Osmanlı vilayetleri, 66-67'de imtihan sualleri ve 67-70 arası Afrika Osmanlı vilayetleri ve 70'de imtihan suallerine yer verilmiştir. Bu kitapta Osmanlı ülkesi vilayetler idari ünitesi esas alınarak fiziki ve beşeri özellikleri çok genel seviyede anlatılmıştır. Kitapta cedvel, harita ve fotoğraf yoktur. Yalnızca idari taksimatı gösteren bir şekil vardır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ali Cevad, Mekteb-i Harbiye'de aldığı iyi bir eğitimin yanı sıra köklü ve kültürlü bir aileden gelmenin verdiği imkân ve ilmi mirasla sadece coğrafya alanında değil, tarih ve dini alanda da pek çok kaynağı okuyup değerlendirdiği eserlerinden anlaşılır. Bir asker, bir öğretmen ve bugün de akademik yayınlarda çok sayıda atıf alan yazarlar arasında bulunan Ali Cevad'ın hayatı, eserleri ve Türkiye coğrafyasına katkıları, sistematik bir değerlendirme ve içerik analizi yapılmadan, farklı yönleriyle bu makalede ele alınmaya çalışılmıştır.

Ali Cevad'ın eserleri günümüzde coğrafya, tarihi coğrafya, tarih ve İslam tarihi çalışmaları için halen önemli bir kaynak durumundadır. Dolayısıyla eserleri tekrar basılmakta ve atıf almaya devam etmektedir. Yazarın özellikle 4 cilt olan Memâlik-i Osmaniy'e'nin Tarih ve Coğrafya Lügati adlı eseri kendi döneminin önemli klasiklerinde biri haline gelmiştir. Ansiklopedik ve sözlük tarzında hazırlanan ve önemli bilgileri ihtiva eden bu eserin ilk üç cildi coğrafya konularını kapsamakta ve yaklaşık 2800'den fazla maddeden oluşmaktadır. Maddeler, o devirde Osmanlı ülkesini oluşturan, vilayet, sancak, kaza ve nahiyeye gibi idari birimleri, şehir ve bazı kasaba yerleşmelerini, önemli topografik ve hidrografik unsurları ele alan alfabetik sırada hazırlanmıştır. Eserin ilk üç cildinde bulunan maddeler çeşitli istatistik verilere de dayalı olarak yazılan beşeri ve fiziki coğrafyanın çeşitli konularını ihtiva etmektedir.

Diğer yandan askeri ve mülki okullarda uzun yıllar coğrafya öğretmenliği yapan Ali Cevad, bugünün ifadesiyle ilk, orta ve lise öğretim kurumları olan ibtidaiye, rüşdiye ve idadiye okulları için coğrafya ders kitapları hazırlamıştır. Bazı kitapların tekrar basımları yapılmıştır. Bu kitaplar ikisi dışında tek yazarlıdır. Keza bazı kitaplar da tercüme yoluyla hazırlanmıştır. Kitaplarda ele alınan konuların tablo, şekil, resim ve harita gibi çeşitli malzemeyle zenginleştirilmeye çalışıldığı dikkati çekmektedir. Ayrıca bazı kitaplarda öğrenmeyi pekiştirmek amacıyla sorular da ilave edilmiştir.

Bundan sonraki çalışmalarda Ali Cevad'ın hayatı ve yetiştiği dönem daha geniş incelenmeli, eserleri konusunda coğrafya ve tarihi coğrafya açısından ayrıntılı sistematik ve içerik analizleri yapılmalıdır. Böylece Osmanlı devletinin son döneminde coğrafya biliminin geldiği nokta ile eğitim sisteminde yer alan coğrafya derslerinin ve coğrafya ders kitaplarının içerik durumunun da anlaşılmasına katkı yapılması sağlanacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağırman, Cemal (2005). Tarih ve Tabakat Kitaplarında Üsküdarî Nisbesiyle Anılıp Adından Söz Ettiren Üsküdarlı Bilginler. *Üsküdar Sempozyumu II (12-14 Mart 2004). Bildiriler Cilt 2*, ss. 485-512.
- Anonim (1966). Ali Cevad. *Türk Ansiklopedisi*. C.2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Anonim (1986). Ali Cevat. *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*. C.1, İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Ak, Mahmut (2008). Ali Cevad. *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. C.1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ak, Mahmut (2004). Osmanlı Coğrafya Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S.4, s. 163-211.
- Aykut, Ayhan (1991). Ansiklopedi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.3, ss.217-227, İstanbul.
- Babinger, Franz (1992). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. (Çeviren Coşkun Üçok), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Başar, Fahmeddin (2009). Üsküdar'da Medfun Tarihçiler. *Üsküdar Sempozyumu VI (6-9 Kasım 2008) Bildiriler, Cilt 2*, s.249-275.
- Bilgin, Azmi (2012). Üsküdarlı Sâfi (1862-1901). *Üsküdarlı Şair, Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.TAL. 280/57
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.TAL. 284 /87
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.TAL. 408 /86
- Bursalı Mehmed Tahir Bey (1975). *Osmanlı Müellifleri*. Cilt 3, (Hazırlayan İsmail Özen), İstanbul: Meral Yayınevi.
- Demiryürek, Mehmet, Sönmez, Neslihan (2018). XIX. Yüzyılda İstanbul'da Basılan Coğrafya Ders Kitaplarında İstanbul. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.74, s.1-30.
- Doğanay, Hayati (1993). *Coğrafyaya Giriş 1*. Ankara: Gazi Büro Kitabevi.
- Erinç, Sırrı (1973). *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türkiye'de Coğrafya*. Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları.
- Erkal, Abdulkadir (2008). Üsküdarlı Sâfi ve 'Şi'r-i Sâfi İsimli Eseri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.36, s.99-119.
- Eser, Gülşah (2012). Türkiye'de Modern Bilimlerin Eğitiminde Mekteb-i Harbiye Örneği. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S.XIII/2, s.99-114.
- Gök, Hayrullah (2005). *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834 - 1883)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Gümüşçü, Osman, Karakaş Özür, Nazan (2016). Türkiye'de Modern Coğrafyanın Kuruluşu Ve Örgütlenmesi (1915-1941). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.93, s.105-147.

[Http://www.kultur.gov.tr/EN,118165/ali-cevat.html](http://www.kultur.gov.tr/EN,118165/ali-cevat.html). Erişim: 01.08.2018.

[Http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/detailnonmodal/ent:\\$002f\\$002fSD_ILS\\$002f0\\$002fSD_ILS:1896442/ada?qu=felemenk&ic=true&ps=3](http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/detailnonmodal/ent:$002f$002fSD_ILS$002f0$002fSD_ILS:1896442/ada?qu=felemenk&ic=true&ps=3) Erişim: 07.09.2018.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Şeşen, Ramazan, Bekar, M. Serdar, Gündüz, Gülcan, Furat, A. Hamdi (2000). *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*. Cilt 2, İstanbul: İslam Tarihi, Sanat ve Kültür araştırma Merkezi (IRCICA) İlim Tarihi Kaynakları ve Araştırmaları Serisi, s.460-465.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (t.y.). *Son Asır Türk Şairleri*. 2.c. k.1, [y.y.].

Tan, Bünyamin (2017). Ali Cevâd'ın Celâli Âbâza Mehmed Paşa Biyografisi. *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S.2, s.56-81.

Türkay, Cevdet (1958). *İstanbul Kütüphanelerinde Osmanlılar Devrine Ait Türkçe-Arabça- Farsça Yazma ve Basma Coğrafya Eserleri Bibliyografyası*. İstanbul: Maarif Vekâleti Bilim Eserleri Serisi.

www.kultur.gov.tr/EN,118165/ali-cevat.html

Yeşiltepe, Didem Sevtap (2010). *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.

Yıldız, Âlim (2002). Üsküdarlı Safi'nin Şi'r-i Safi' İsmi Eseri Üzerine. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.6 (2), s.269-288.

Yıldız, Âlim (2008). Sâfi, Üsküdarlı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.35, İstanbul, ss. 470-471.

Yıldız, Hatip (2015). Üsküdar (Paşakapısı) Mülki İdadî Mektebi (1893-1923). *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII (21-23 Kasım 2014) Bildiriler Cilt I*, s.419-449.

Yılmaz, İsmail (2014). *Ali Cevâd'ın El Yazması Seyahatnameleri Üzerine Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edibali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bilecik.